

Nemzeti Társalkodó

Julius 15dik napján 1834.

Bírálói Észrevételek.

(ez évi folytatás 1 — 14, 17 — 27, 33 — 40.)

(Keresdi Bethlen Ferenczről. — Bethlen Farkas és törté-
tóriája. — Schwarz Gottfriedről. — Benkő Józsefről. — Törté-
netíró' fő kötelessége.)

1791ben october' 8dik napjáról a' kirá-
lyi Kormány által következő körlevél bocsá-
tatott Erdély' minden törvényhatóságaihoz:

„Közép Ajtán lakó Benkő József ő ke-
gyelme szándékozik ezen Nagy-Fejedelemség' Ló-bélyegeit valamelly rövid
geographiabeli jegyzésekkel, sőt
a' nevezetesebb helységek' czímereinek,
's pecsétjeinek is hozzá adá-
sokkal elkészíteni; e' végre bényujtott alá-
zatos esedezése által megtalálta ezen Fő Igaz-
gató Tanácsot is az iránt, hogy az említett
Ló-bélyegek ezen Nagy-Fejedelemség' hely-
ségeiből a' most említett czélra szedettetné-
nek össze, és vele közöltetnének. Mellyre néz-
ve Kegyelmetek' kötelessége fog lenni (ha azt
valami különös, megfontolást érdemlő okok
nem ellenzik) az irt Benkő Józsefnek, mi-

dön magát jelenteni fogja, illő segítséggel lenni: hogy a' kívánt bélyegeket és czime-reket a' Kegyelmetek' segedelme által a' le-rajzolás végett megkaphassa" 169).

1792-ben „*Közép-Ajtai Dohány*“ czimmal nyomtatott ki Szebenben és Kolozsváratt 4. rétbén egy munkát, a' dohány' ne-veiről, különbségeiről, hazájáról; Európába származásáról, Erdélybe hozattatásáról, vi-szontagságairól, miveltetéséről, ártalmairól és hasznairól.

1795-ben következőleg írta doctor Pata-ki Sámuelhez:

Tekintetes Doctor Úr,

Különös Nagy Jó Uram, Fautorom!

„Bezzeg megfelelek a' becsületnek! En-nyi esztendeig tartám magamnál az „Erdély' kis Tükörét;“ már ha az új ki-adattatása aránt való szándéka Tkts Doc-tor Úrnak meg nem változott: tessék paran-csolni, és a' mint kikészítettem, ki-küldöm a' nálam állott irásokkal együtt.“

„A' Mappát most küldöm; alázato-son bocsánatot kérvén nálam illy hosszason való állásáról. A' könyveket is nem sokára haza küldöm; csak azt várom: hogy Ma-gyarországról vehessem egy ide igert exem-plárját a' Bartha Boldizsár' króni-kájának, mellynek igen sok hiya van a' Tkts Doctor Úréban, és abból a' csonkasá-gokat kipótolhassam.“

„Sok *confusioim* között és miatt haladott eddig e' kis Munka, jóllehet olyan állapotomból való felébredésemig 's újulásomig is nem hevertem, a' mint kiadott munkácskám is bizonyítják; mellyeken kívül Mikó' és Bojtinus' históriáit is sajtó alá elkészítettem sok adnotatiokkal. — A' tudós társaság' méltóságos tanácsának is beadtam már gyűjteményeimből tisztán leírva tíz darabot 170). Ezek

170). Az 1790/91-ik esztendőbeli országgyűlés' egyik emlékezetes következése az vala, hogy az imitt amott kéziratban, 's veszendőben lévő erdélyi históriai munkák' összeszedésére, 's nyomtatásban kiadására buzgó honfiakból társaság — „societas philohistorum“ — állt fel, melly alkotó tagjainak sokféle lakása miatt mindég egy helyen nem lehetvén, céljai' előmozdítására, sükeresítésére, 's ügyei' igazgatására, Kolozsváratt lakott tagjaiból, királyi kormányozó gróf Bánffy György' elnöksége alatt egy igazgató tanácsot választá, rendele.

E' tanács aztán a' históriai kéziratok' laistromát kinyomatta, a' tudósokkal közlötte, 's őket egy vagy több kéziratnak sajtó alá elkészítésére meghívta, meg Benkő Józsefet is, és nem fogamat nélkül, mert ő már 1795-ben tíz, nyomtatás alá elkészített, 's tisztán leírt históriai darabbal udvarla a' társaság' méltóságos igazgató tanácsának.

Felszámíthatatlan a' haszon, mellyet e' társaság bölcsen munkálódva lassanként áraszíhat vala honunkra; de nem sokára megszűnék — lenni!

Azonban Benkőnek csupán most idézett leveléből is úgy látszik, hogy a' társaság nem kis figyelmet és gondoskodást érdemlő históriai gyűjteményt bíra. —

között vagynak a' Bánffi György' és Vizaknai Bereczk' Napló-könyvek, mellyeknek előljáró beszédeikben illendőül megjelentettem: hogy azoknak originaljaikat Tkts Doctor Úrtól nyertem ki."

„Készítettem 13 árkosra még egy munkát: a' Reformationak Magyarországön való kezdetéről, mellyben eddig homály volt, az első, ú. m. Erdődön 1545-ben tartatott synodus' confessiojának — a' mint eccl. hist. íróink vélték — elveszése miatt. De ezt én munkámba beléirtam, az 1555-ben ugyan ott celebraltatott synodus' confessiojának 20 articulusaival együtt, mellyekről még csak emlékezet sincsen a' mi íróinknál. Ezen munkámat a' kinyomtatás végett Göttingába ítasítottam, nagy correspondens jó uram Heyne professor és consiliarius úrhoz, akadémiákra ment Szotyori József nevű érdemes ifju által; de hogy valami szerént el ne vesszen, egy exemplárt belőle a' fő consistoriale, mást a' püspöki archivumba, 3-ikat a' brassai gymnasium' bibliothecájába is bététttem."

„Ezek után hozzám gyakorlott kegyességének megújítását teljes szívvvel kikérvén,

Minekokaért szabad leszen talám Erdély' históriája' barátjának itten ez ártatlan kérdést tenni: hol és milly állapotban létezik — ha létezik — valyon jelenleg a' lenni már régen megszűnt — „philohistorum societas" gyűjteményé?

Tkts Úrnak áldott hosszú életet kívánván,
és magamat nagy jószágába bizodalmason
ajánlván, vagyok nagy tisztelettel

Tekintetes Doctor Úrnak

Közép-Ajtai házamnál,

27. aug. 1795. rossz író

szerszámmal; a' jobb

Köpeczen lévén.

elkötelezett

alázatos szolgálja

Benkő József. t. k.

Köpeczi prédikátor" 171).

Köpecz Miklósvárszékből fekszik, 's K. Ajtához harmadik falu. 1793-ban martiusban még Pethe Mihály paposkodék ottan; ezt Recensens Benkőnek tulajdon keze' írásából olvassa; azonban erdélyi kormányzó gr. Bánffy Györgynek egy írományából azt látja: az 1794-ik esztendő' utolsó negyedében Köpecznek már Benkő vala papja. Ezért tőle a' „köpeczi prédikátor“ aláírás fennebbi, 1795-beli levelében.

Ebben ő főképpen némelly munkáiról teszen említést, de mellékesleg *confusiojiról*, *felébredéséről*, 's *újulásáról* is szól; szövege igazságra van alapítva.

Ama' nagy csapás, t. i. melly őtet udvarhelyi professori hivatalából véletlenül kiöntötte, 's magános életbe taszította le, olly zavarodottságba, ájultságba 's elgyengültségbe súlyesztette volt, mellyből egészséni kitisztulását, felébredését és újulását csak köpeczi papsága' korában jelenté.

Miket szenvedett K. Ajtáról Köpeczre pappá hívattatásáig, jöttéig, Recensens elmondani nem kívánja, hanem azt jegyzi meg: szenvedései annyira akadályoztatták Bethlen Farkas' históriája' VI-ik és így utolsó darabjának — mellyet 8 kézirat példányból igazítgata sajtó alá — elkészítésében 172), hogy az nem elébb, mint 1793-ban nyomathatott ki.

Az elmondottak szerint tehát Bethlen Farkas' históriája az ő halála után különbféle viszontagságok, akadályok miatt csak 113 esztendőök mulva adathatott ki egészen nyomtatásban; szerencsénk azonban, hogy akkor is kiadathatott; mert ámbátor ő olly időszakasz' történeteit írta meg, melly már születése előtt lefolyt, mindazonáltal históriája reánk nézve megbecsülhetetlen munka, mert azt olyan kútfőkből szerkeztette írta össze, mellyek' íróji egy időben éltek az általok megírt történetekkel, 's mellyek nagyobbára mind e' mái napig kéziratban hevernek.

Azon kútfők átaljában következők:

1) Az erdélyi országgyűléseken alkotott törvényczikkelyek. 1541-ben t. i. elszakadott Erdély Magyarországtól, 's már 1542-ben háromszor, 1543-ban kétszer tartatott — Rec. tudtára — hazánkban országgyűlés. Szokás és szükség parancsolta e' gyűlések' tartatását, de a' következő esztendőbeliekét törvény is;

172) Wollfg. de Bethlen historia. Tomus sextus et ultimus Cibinii. 1793. 8. r. ad lect. praef. ed.

mert 1544-ben augusztusban Thordán országul meghatározatott, hogy minden esztendőben országgyűlés legyen 173). Ez', ehhez hasonló foglalatú törvényczikkelyek' és az egymásra halmozódó különös történetek' következésiben azután Erdély hazánknek esztendőnként nem csak egy, hanem két, három, négy, öt, hat (1556), sőt még hét (1688) országgyűlése is volt. Innen megítélhetni: milly bő kútsfőül szolgálhattak az országgyűlési törvényczikkelyek Bethlen Farkasnak, ki, mint ország' cancellarius, azokhoz könnyen jutott.

2) Erdély és más országok között kötött egyezések.

3) Császárok', királyok', fejedelmek', 's más fő férfiak' leveleik.

4) Nem csak olyan történetíróknak munkájik, kik egy időbeliek az általok feljegyzett történetekkel, hanem olyanoknak is, kik szemmel látott tanúji, sőt részesei is voltak a' munkájikban elbeszélte történeteknek. Kiváltképpen pedig Szamosközi Istvánnak Rec. által esmertetett históriája.

Bethlen Farkas maga vallja: ő azt, mit Szamosközi' históriájából a' magáéba általven-

173). „Item. Singulis annis celebrentur hujusmodi congregationes generales omnibus Ordinibus ditionis Majestatis suae tam hungaricis, quam transsylvanicis; ubi domini regnicolae cognoscant: si dominus Thesaurarius pro praesenti constitutione se gessit. Quod si eum temeritorem nostrarum constitutionum reperimus: hoc officium una nobiscum Majestas reginalis auferat, et alium idoneum substituat.“ Kéziratból.

ni szükségesnek látott, a' legnagyobb hűséggel átírta mind 174), 's ezen vallomásból önként az foly, hogy mit szükségtelennek tartott, nem írta által.

De nem csak a' szükségtelent nem vette át ő, hanem azt sem, mit hitelesnek nem látott; minekokaért ha Szamosközi históriája' töredékeit, 's Bethlen' históriáját öszvehasznolva olvasandjuk, úgy fogjuk tapasztalni, hogy Szamosközi István és Bethlen Farkas némelly történetekre nézve egymástól nem csak különbözőleg, hanem egymással éppen ellenkezőleg írtak, és ezen különbözőség 's ellenkezőség miatt itten már im' e' kérdés támad: midőn valamely historiographus a' Szamosközi' históriai töredékeiben, és Bethlen' históriájában néhol különbözőleg, néhol ellenkezőleg lévő történetekről akarna korunkban írni, mellyik' állításait kellene nekie követni, elfogadni, — Szamosköziéit - e vagy Bethlenéit?

Feleletet e' kérdésre a' historiographia nyújt.

174.) „Pro imprimenda per Stephanum Szamosközium conscripta Historia (ex qua quidquid ad praesentem hanc nostram Historiam necessarium videbatur, summa fidelitate deprompsimus) summam duorum millium florenorum hungaricalium reliquit.“ 's a' t. — Wolffgangi de Bethlen historia. Tom. sext. Cibini 1793. 464 465 l.

(folytatása következik.)

A' közönséges tanításról az ámerikai egyesült státusokban.

Az észak ámerikai egyesült státusokban fenn álló nyilvános köztanítást, a' Franciaországba bévitt köztanítással öszve hasonlítani, úgy gondolom, nem lesz minden érdek nélkül; — mert Franciaországban a' követek kamarája által csak a' közelebb múlt években elfogadott egy új törvény erejénél fogva, csak most kezdték a' közönséges tanítás folyamatját megállítani. — A' híres professor *Cousin* most franciaországi pair, a' néposkolák' állapotja megvi'sgálására az igazgatás költségén Németországba küldetett, és az ő e' tárgyban tett tudósítása, mely becsületére szolgál Németországnak, a' köztanítás aránt hozott új törvényre nagy befolyással volt. Jóllehet a' Francziák magokat a' világon legpallérozottabb és miveltebb népnek tartják, a' mint ezt hirlapjaikból mindennap olvashatni, még is nyilvános adatok után világos, hogy a' népnek nagy része tudatlanságban tévedez, — s gyakran adták elő magokat oly esetek, miszerént az assisek törvényszéke tagjai közt, kik élet és halál felől, jelenleg pedig a' sajtó visszaélései felől is ítélnék, tanáltattak oly egyes személyek, kik sem olvasni sem írni nem tudtak.

A' ki Franciaországban hosszasabb ideig mulatván a' népet közelebbről esmeri, annak többször lehetett alkalma, mind a' nép-

oskolák hibás elrendelésével megesmerkedni, mind pedig a' nép tömeg tudatlanságáról meggyőződni, 's gyakran lehet a' köz vendéglő házakban sok oly jól öltözködött embereket látni, kik az étkek árjegyzetét olvasni nem tudják, valamint az utzákon több oly személyeket, kik a' mellettek elmenő emberek segedelméhez folyamodnak, hogy az utzák szegleteire felraggatott 's az ők figyelmeiket magokra vont jelentések és hirdetések foglalátját magoknak megmagyaráztassák. Azokra nézve, kik Párist közelebről esmerik, az ily példák éppen nem szembetűnők. De a' tartományokban e' tekintetben még sokkal rosszabbul van a' dolog. A' *Morgenblatt*nak egy levelezője *Metzből* a' minap azt írta, hogy *Lotharingiában* a' népmívelődés éppen azon nyavalyában sínlik, melyben Franciaország több részeiben. A' *Mosel* departamentben a' nép míveltségének igen alsó fokon állását hivatalos tudósítások után kedvetlenül olvashatni; ezen tudósításokból úgy látszik, hogy a' négy utóbbi katonaszédéskor, 15,000 ifju ember közzül 4500 tanálatott, ki sem olvasni sem írni nem tudott, a' többek közt is a' nagyobb rész igen hijános esmeretekkel birt, 's az iskolai tanulásnak csak kezdetén állott. Ebből kitetszik, hogy a' nevezett *departamentben* minden harmadik husz esztendőös férfi olvasás esmerete nélkül szűkölködik. A' nép miveletlen állapotja még kitűnőbb lett, midőn *Metzben* az ifju néptanítók formálására egy iskola nyitattott meg,

és a' különböző kerületekből beküldött huszannyolcz jobb készületű ifju emberek közül csak tízen tanáltattak, kik kielégítőleg tudtak olvasni. — Ebből következtetni lehet, hogy a' népességnek korosabb része, mily műveltséggel bír. A' szülék mennyire elmellőzik gyermekeik lelki művelődését, kitetszik abból, hogy a' múlt évben *Metzben* negyvenhat gyermek között csak tizennégy járt iskolába. A' több departamentekből is fel lehetne hozni, számos a' műveltség jelen állását mutató példákat, de ezeket is csak azért emlitém, hogy az itteni köznevelést, annak az észak-ámérikai egyesült státusokbani jelen állapotjával öszve lehessen hasonlítani.

Az egyesült státusokban sokkal jobban áll a' nép nevelés; e' tekintetben *Stuart* ámérikai útazásából, melyben az ottani népnevelésről kielégítő tudósítások vannak, közlök néhány kivonatokat. A' nevelés, a' tanítás és oktatás jótéteményeiből, — így szól *Stuart* úr útazása leírásában, — az egyesült státusokban kivétel nélkül minden ember részesül. Az utóbbi időkben tett pontos vizsgálat's felszámítás után úgy tanáltatott, hogy *Massachusetts* tartományban 60,000 népesség között csak 400 élemedett koru vólt, ki sem olvasni sem írni nem tudott. Ezen kívül a' törvényhatósághoz 131 városokból felküldött hivatali tudósítások után világos, hogy ezen városokban öszveséggel a' tanulók száma 12,595-ra ment, 's ezen városokban a' 14- és 21 esztendő közt lévő ifjak között csak

58 tanálatott, kiknek az olvasásban és írásban semmi esméretek nem volt. — *Hancok* várossában pedig csak három személyek voltak ezen szükséges esméret hiányával, és ezen három is, süket néma volt. — Ezen közönséges szabad oskolákban a' tanítás nem csak az olvasásra, írásra, számvetésre, számadás készítésre, élő és holt nyelvekre, — de a' grammatikára, mathesisre, földleírás, világ története és értelem tudományaira, továbbá a' politika oeconomiára, ékesenszólás, természeti bölcselkedés, és erkölcs tudományokra is kiterjed. — Céljok pedig e' köz tanító intézeteknek, a' gyermekeknek négy esztendő koroktól elkezdve tizenhét éves idejéig, nevelések 's hasznos esméretekre való oktatások, — és tanítás által a' tudományos esmeretek egyszerű tárgyain kezdve, felfelé a' legösszefontabb képzetekig, egy lépcsőnként tökéletesedő nevelési rendszert fejteni ki, annyira t. i. mennyire ezen tudományok ezen oskolákban kisebb körben és mennyiségben is miveltethetnek, mint a' fő oskolákban és tudományos egyetemekben.

Jelenleg *Bostonban* hatvannyólcz szabad oskolák, 's ezeken kívül huszanhárom vasárnapos oskolák vannak. A' városnak legszegényebb lakossai is, ez oskolák között valamelyikbe gyermekeiket beadhatják, és azokban ingyen minden fizetés nélkül neveltethetik és taníttathatják. A' gyermekek minden nemkülömböség nélkül felvétetnek e' köz nevelő házakba. Ezen oskolák' fentartására, a'

szükséges költség részint vagyonosabb magánosok ajándékaikból és hagyományaikból telik ki, részint pedig a' megkívántató pénzt a' törvényhozó test, a' különböző corporatiók, 's municipalitások rendelik magok pénztáraikból kiadattatni. — Ezen pénz alaphól a' tanítóknak 800 — 2500 dollár esztendei fizetést adhatnak, — mely tanítókat és fizetéseket az úgy nevezett *Trustees* vagy igazgatók, azaz azon tizenkét polgárok határoznak meg, kiket a' városnak tizenkét fertályjaiban lévő lakósok választanak. A' segéd tanítók évenként 600 dollár fizetést vesznek.

A' *Trustees* vagy igazgatók ezen iskolai tanítókat választás útján nevezik ki, 's minden évben szózatolással határozzák el fizetések pótlását, e' részben semmi más tekintet által nem vezéreltetvén, hanem csupán csak a' valódi érdemre és lelki tehetségre figyelmeztvén. A' grammatikát tanítótól megkívánják, hogy valamely fő iskolában tanult 's *baccalaureusi* grádust nyert legyen. Ez iskolákban a' reggeli és estvéli órák, a' Sz. írás olvasásával nyittatnak meg. Az igazgatók szoross fenytéket és pontos felügyeleti rendszert tartanak. A' gyermekek ezen köz iskolákban csupán csak könyvek' vásárlására költenek.

Bostonban a' gazdagabb lakósok előbb azon módot vették volt fel, hogy saját költségeken 's oltalmok alatt magános (privát) iskolákat állítottak, és a' tanítókat ezekben közönséges módra fizették, — utóbb úgy ta-

nálván, hogy a' jobb tanítók csakugyan a' köz iskoláknál vannak, felhagyva magános tanító intézeteikkel, a' köz tanító intézeteket kezdték pártolni. E' köz iskolákból a' gyermekekre nézve különösen az a' haszon van, hogy ők itt együtt, minden rang és méltósági tekintet nélkül neveltetnek!

A' szomszéd *Connecticut* tartományban pontos tudósítások szerint, a' népesedés egy harmad része iskolákat gyakorol. *Újangliá*-nak egész kiterjedésében, melynek népessége *Massachusets* és *Connecticut* tartományokat is ide számítva mintegy két millio lélekből áll, bizonyosan a' nevelés és oktatás jótéteményéből minden ember részesül, 's legalább olvasni és írni tud. Nem lehet 2000-re tenni azoknak számát, kik ezen szükséges esmeretek nélkül szükölködnének, 's ezek is vagy szerecsenek vagy külföldiek. Ilyen forma lépcsőn áll az említett tartományokkal határos *New-York* státusában is a' nevelés, azon kivétellel, hogy itt 1,900,000 számú lakósok közül 499,454 gyermek jár iskolába, 's e' szerint a' népességnek mintegy egy negyedrésze. Ámbár ezen státusban az iskolák elég jól megvannak alapítva, még is itten csak azok gyakorolhatják ingyen az iskolákat, kik a' költség vagy fizetés elengedését formászerént megkívánják. Mind ezek mellett csakugyan, a' magánosok által adott tanítói fizetés, harmad részét sem teszi az iskolákra fordított köz költségnek, mely szinte egy millió dollárra menyen.

Az előadattakból nem kell azt következtetni, mintha a' köztanítás és népnevelés az egyesült státusokban mindenütt oly szélesen kiterjedett lenne, mint különösen azon státusokban, melyeket névszerént említettem. A' más tartományokról is általában meglehet azt jegyezni, hogy a' népesebb státusokban, mint *Pennsylvania*, *Ney-Jersey*, *Virginia*, *Mariland*, 's a' t. a' néposkolák alkotása és elrendelése igen jó, 's hogy mindenikben még a' déli tartományokban is, a' fejérek ha kívánják minden fizetés nélkül részesülhetnek a' köznevelés és tanítás áldásaiban. — A' régibb státusokban az oskolák fentartására kiszakasztott földek, melyek most igen nagy becsűek, magánosok ajándékaiból vették eredeteket. Az új státusokban pedig a' congréssus gazdagon gondoskodott hasonló néposkolák alapításáról. Az új státusokban minden városi kerület harminczhat részekre osztott, 's minden ilyen szakasz egy négyszeg mértföldnyi; 640 hold férőjü földből áll. A' harminczhat szakasz közzül egy, néposkola tartására van határozva. Ezen kívül *Ohio*, *Tennessee*, *Kentuky* és más nyugoti tartományokban nevezetes fekvő jószágok vannak felsőbb rendü tudományos intézetek fentartásokra.

Hazánk két millió lakossi közzül a' nagyobb és sokkal nagyobb rész a' tudatlanság és ebből következő elő- és balítéletek, babona, 's minden más helytelen képzetek homályában tévedez, — 's mi nagyobb oka más mivelt nemzetektöli hátraállásunknak;

mint a' nép számosabb részénél, az értelmesség hiánya? — A' népben a' közértelem, a' köznevelés, tanítás, szóval néposkolák alapítása által, fejthetni, ki legcélszerűsággal. A' néposkolák szükségességét érezve gondolkoztak sokan hazánkban ily nevelő intézetek alapításáról, 's ez előtt néhány évvel alapultak is ily iskolák hazánkban, melyek, ámbár az összetett pénzalap csekély volta miatt egész kiterjedtségben 's hatósággal nem munkálhatnak, mindazáltal már is kezdik teremni jótévő gyümölcseiket. De hazánk népességéhez mérve, az értelmesség terjesztésére, még igen sok ilyes intézetek szükségesek. A' tapasztalás bizonyítja, hogy mit egyes személyek véghezvinni nem bírnak, összetett erő és akarat, szóval az egyesületek azt sikeresen létesíthetik. Mi szebb, mi nemesebb cél, mint tudatlanság homályában tévedező embertársainknak, lelki világosságot, 's ezáltal mintegy új lételt ajándékozni. Titeket illet különösen e' kötelesség hazánk birtokos fiai és leányai! Tölletek függ, hogy alattvalóitok, a' most buta nép, értelmes és világos emberekké, a' tartozást most félelemből vagy kényszerítésből teljesítők, azt kötelesség aránti tiszteletből, minden jó aránti tiszta hajlandóságból, belső meggyőződés szerinti önkéntesen követőkké formálódjanak, — tölletek függ a' népre, a' most miveletlen népre, boldogító világosságot terjesztetni, 's a' következőség áldását megérdemlenni. —